

Ченцова Н.В.

ЛЕВ ПАДАЛКА ЯК ДОСЛІДНИК ЗАПОРОЖЖЯ

Нові публікації останнього часу про формування ідейних та теоретичних засад української історичної науки дають підстави для переконливих висновків про тяглість і цілеспрямованість історіографічного процесу в Україні, а також про роль у ньому як окремих, справді видатних особистостей, так і істориків „другого плану”. Важливе значення для їх становлення мало навчання і залучення до наукової діяльності під егідою і за уважним сприянням фундаторів вітчизняної історичної науки. Переважну більшість серед них склали регіональні школи наукових досліджень, які ввели до наукового обігу величезний комплекс архівних джерел, даних топографії, археології, статистики, етнографії.

Як відомо, матеріали топографічних та археологічних досліджень різних регіонів України з’являлися на сторінках єдиного українського в межах Російської імперії кінця ХІХ століття часопису „Киевская старина” фактично з перших його чисел. Найперші публікації належали В.Б.Антоновичу та М.І.Біляшівському. Надалі регіональні археологічні студії гідно продовжили Л.В.Падалка та Д.І.Яворницький. Їх розвідки про археологію Південної України і Запорожжя вийшли в науковій періодиці майже одночасно, принаймі, протягом 1884 року [7; 99].

Вплив В.Б.Антоновича на формування історичних поглядів обох авторів був безперечним. Професор Антонович був не лише засновником, але й найціннішим співробітником видання, який редагував чи рекомендував, попередньо переглянувши їх, всі подані до друку наукові праці. Він висловлював свої зауваження, давав характеристику кожній роботі, був її першим критиком, вказуючи на помилки автора. „ Роль В. Антоновича у виданні „Киевской старины” виходила за межі його фактичної участі у редакційних справах, вона виявлялася у впливі його наукових концепцій і суспільно-політичних поглядів на формування платформи журналу і його

змісту,” – робить висновок сучасна дослідниця М.Палієнко [7; 40]. Вочевидь, публікації Л.Падалки та Д.Яворницького побачили світ не без сприяння В.Б.Антоновича. Відомий переважно за публікаціями в „Киевской старине“ історик, археолог і статистик Лев Васильович Падалка (1859-1922), народився і отримав освіту на Полтавщині і в Києві, надалі він працював у різних, переважно, земських установах Полтави, Харкова, Херсона.

Протягом 1884 року Л.В. Падалка навчався на історико – філологічному факультеті Київського університету, де слухав лекції Володимира Боніфатійовича Антоновича. На цей час громадськість вже мала можливість ознайомитися із статтями співробітника, а згодом головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, київського професора Антоновича. Вступна розвідка В.Б.Антоновича до 1 тому 3 частини „Архива Юго-Западной России”, опублікована в 1863 році під назвою „Исследование о козачестве по актам с 1550 по 1648 год ”, та надрукований у 1882 році його лекційний курс для студентів університету Святого Володимира „История малорусского казачества” мали концептуальне значення у формуванні поглядів цілої генерації істориків. Думки В.Б.Антоновича повторювалися його учнями, за однією із версій навіть лекції з історії України козацької доби друкувалися пізніше за записами студентів професора [1;12]. Так, видатний історик О.Левицький, студент історико – філологічного факультету Київського університету в 1870 – 1874 роках і учень В. Антоновича, свій перший науковий дослід „ Дещо про козацтво та про Україну” опублікував у 1874 році під криптонімом „Л.Б.”, повторивши головні думки професора, висловлені у вступі до „ Актів про козацтво”[8;171]. Імовірно, під впливом наукових виступів і публікацій вже визнаного науковця, з’явилася одна з перших наукових розвідок дослідника з Полтавщини Л.В.Падалки „ Происхождение запорожского казачества”. Вона має не тільки схожу назву, схему викладу, але і тотожну джерельну базу, використану вперше у працях В.Б.Антоновича. Проте окремі акценти і, головне, увага саме до проблеми генетичного зв’язку запорозького козацтва з явищем козакування у слов’янському середовищі, надає вказаній публікації певної самостійності.

Л.В.Падалка висловив ряд цікавих думок, поглиблених надалі не тільки у працях його сучасників, наприклад, Д.І.Яворницького, але й істориків пізнішого часу. Не дивлячись на те, що його статті з історії козацтва торкалися питань походження і раннього періоду козаччини, часу заснування Запорозької Січі, для них характерна спільна ідея про південно-західне „руське“ коріння козацтва, наявність не тільки політичних, але і соціально-економічних передумов його появи. Вже в названій статті „Происхождение запорожского казачества“, опублікованій в „Киевской старине” за 1884 рік, Л.В.Падалка досліджує причини і умови формування запорозького козацтва, підкреслюючи його генетичний зв’язок із козацтвом південно-руським. Не зважаючи на татарське коріння самоназви „козак”, з XV століття в межах Великого князівства Литовського та порубіжних районах Московської держави це поняття означало вільний статус людини. Проте інколи воно характеризувало задіяну у військовій прикордонній службі особу, а також

використовувалося для означення „вільного дрібного земельного власника“. Оскільки в умовах феодального литовського суспільства сільські виробники поступово втрачали землі, які раніше були власністю общини, бо держава перерозподіляла їх між феодалами, спроможними виконувати державну і військову службу, то обмежені у своїх економічних правах, але особисто вільні селяни, змушені були освоювати нові території. На думку Л. В. Падалки, поступове обезземелення селянського стану слугувало одним із найважливіших стимулів до розвитку козаччини на південному порубіжжі Великого князівства Литовського. Держава не тільки не стримувала цього руху, але й була зацікавлена у залюдненні степової смуги, та захисті від небезпечних сусідів-татар.

Особливостями внутрішнього устрою Литовської держави, які зберігалися до Люблінської унії, були: відсутність постійного власного війська і потреба під час зовнішньої загрози терміново набирати військові загони із місцевого населення, неможливість державної влади організувати захист порубіжного населення і перекладання цього обов'язку на нього самого у вигляді військової повинності, так званої „замкової“, „городової“, „польної“ служби під керівництвом старост окраїнних містечок та їх помічників. Ще одна особливість у сфері економічних стосунків полягала у тому, що оскільки землеробство у Великому князівстві Литовському „складало другорядну гілку господарства“, привілейований стан держави не прагнув володіти чорноземами, а намагався закріпити землі у лісовій місцевості, адже від лісового промислу залежало їх збагачення. Особливої зацікавленості в охороні та закріпленні прав на окраїнні степові чорноземні території литовські феодали не мали.

Західні та південні землі колишньої Київської держави, заселені слов'янським людом, тривалий час зберігали залишки колишнього общинного ладу. Його розклад та переоблаштування суспільних начал, так само як і перебудова поземельних стосунків, відбувалися поступово, хоча і незворотно. Як елемент, який „витіснявся“ із середовища корінного населення, нова суспільна група поєднувала старий і новий спосіб існування. „Козаки українные“ стали своєрідним матеріалом для формування з певної його частини українських і, вужче, запорозьких козаків, які постійно козакували на „низу“, займаючись промислами і здобичництвом. „Устойчивая запорожская община возникла после целого ряда изменений в судьбе украинского казачества, – она явилась только тогда, когда некоторые элементы силою обстоятельств должны были оторваться от казачества“, – пише Л.В.Падалка [2;590].

Безумовно українське (слов'янське) походження козацтва є для Падалки очевидним. Особливості побуту у внутрішньому устрої козацтва закорінюються, як вважав дослідник, у слов'янському суспільстві. Окремі елементи громадського устрою та способу існування переносилися козаками на новий ґрунт внаслідок поступового переселення і освоєння земель на півдні. В нових історичних умовах існування поза межами держави козацтво намагалося знайти нові форми суспільного устрою, проте від принципу самоврядування і

громадського устрою відійти не змогло. Л.В.Падалка вважав це даниною колишнім ідеалам (общинного устрою), з одного боку, а з іншого – специфічними, можливо, відносно толерантними взаєминами із державними структурами Великого князівства Литовського. „Полки в Украине, курени в Запорожье, рады войсковые – это такие формы общественных отношений, которые могли возникнуть в южно-русском козачестве именно путем возвращения к преданиям вечевой и общинной древней Руси, – путем обнаружения и осуществления таившихся в душе народа его заветных идеалов“, – пише історик [2; 587].

Відсторонившись від частини ідеалічних міркувань Л.В.Падалки, звернемо увагу на раціональні (і, зауважимо, на час їх появи новаторські) думки дослідника ранньої історії українського козацтва. Джерелами формування козаччини він називає колишнє землеробське населення, витіснене із звичних місць господарювання, населення міст, змушене поєднувати свої господарські заняття із самообороною, колишніх бояр, дрібних „служебників“ при містах і особах старост, „бродячий елемент“ – без певного роду занять і місця проживання, що займався як військовою справою, так і грабіжництвом, легалізованим у документах цього часу під назвою „здобичництва“. Дослідник не зупинився на позиції підсилення якоїсь із виражених сучасниками і обговорюваних концепцій. Всі маси населення у нього виявилися в тій, чи іншій мірі задіяними у процес творення українського козацтва, а вже запорозьке козацтво склалося під тиском історичних обставин і надало цьому явищу завершеного вигляду. Л.В.Падалка створив схему еволюції козаччини на тлі суспільно-економічних процесів, вибудувавши її на даних джерел литовсько-польської доби, що визначає до цього часу велику цінність його праць. Високо оцінював історик значення козацтва у відновленні квітучого стану „руських“ земель Наддніпрянщини, захисті південних степів від татарських вторгнень, наголошуючи на здійсненні ним не тільки військової, але й цивілізаційної місії.

Звернемо увагу на те, що Л.В.Падалка доводив генетичний зв'язок між українським і запорозьким козацтвом, наводячи у якості аргументів певну суму факторів, під впливом яких, на його думку, наприкінці XVI століття складається, із відповідною специфікою способу існування, запорозьке товариство. Аби знайти підтвердження своєму баченню раннього періоду козацької історії, автор намагався вивчити організаційні форми об'єднання українського козацтва. Якщо, у публікації 1884 року „Происхождение запорожского казачества“ Л.В.Падалка приділив більшу увагу організаційній діяльності старост українських міст, які виступали у ролі ватажків козацьких загонів у походах проти татар (до цього їх спонукали не лише пошук звитяги, але і обов'язок захищати південні порубіжні території, покладений на них урядами Литовської і Польської держав), то у статтях за 1894-1897 рр. в тій же „Киевской старине“ історик досліджував схему формування Запорозької Січі, місця перебування Січей на підставі свідчень польських авторів та власних топографічних та історичних студій [3:4:6]. Козакування як форма захисту і упередження нападів східних сусідів з часом вичерпувало себе. Про це свідчив

озвучений у 1533 році на сеймі план черкаського і канівського старости Остафія Дашкевича про доцільність утримання постійної сторожі у 2 тис. осіб на Дніпровському низу та ще кількох сотень людей на островах для занять промислами і будівництва для них замків і поселень. Самостійної організаційної структури запорожці не мали до XVII століття, вважав Л. Падалка, посилаючись на те, що назва „січовики“ вперше використана для означення групи низових козаків у листі Станіслава Жолкевського за 1596 рік. До цього часу польським авторам був невідомим термін „січ“ у значенні укріплення чи політичної організації козацтва. Автори хронік і мандрівних заміток зазвичай описували тимчасові стоянки запорожців під час походів, постійної ж осілості тут вони не фіксували. З погляду Л. В. Падалки, не існувало Хортицької, Томаківської, Микитинської Січі у тому сенсі, в якому розглядали їх пізніші автори, в тому числі і Д.І.Яворницький, який неодноразово полемізував з полтавським колегою [9; 106].

Певний час, вважав Л.В.Падалка, „низове козацтво проходило середню стадію розвитку між часом... примітивного військового устрою“ з відсутністю у козаків постійних організаційних структур, і кінцевим устроєм самостійного Низового Війська Запорозького.

З'ясовуючи зміст понять „січ“ і „кіш“, Л.В.Падалка вважав їх головними показниками історії розвитку запорозького козацтва. Незважаючи на те, що авторитетні історики того часу (М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш) не вивчали питання походження чи складання перших організаційних засад запорозького козацтва (адже вперше схема поетапного існування Запорозьких Січей була запропонована і не спростована поки Д.І.Яворницьким), саме поява цих організаційних форм існування козацької громади логічно завершила оформлення Запорозької вольниці. Відомі історичні праці з оглядом Запорозжя Семена Мишецького, Олександра Рігельмана, Аполлона Скальковського недостатньо чітко розділяли названі поняття, тому у Рігельмана „кіш“ – це місце зібрання козацької ватаги, у Мишецького „січ“ – місце, де мешкають у житлах запорожці. Для Падалки дане питання залишається також дискусійним. Слідуючи за Д. Яворницьким, він вважав „кошем“ табір, збірний пункт, резиденцію січового товариства. Січ, вважає дослідник, своє початкове значення (укріплення, містечко, „засіка“) з початку другої половини XVII століття змінила і перетворилася на власну назву козацького укріплення. Ця власна назва пов'язується Л.Падалкою виключно із Чортомлицькою Січчю, перша згадка про яку міститься в документах за 1661 рік [3; 460]. Саме вона, констатував у дорожніх замітках про Великий Луг Л.В.Падалка, овіяна ореолом козацької слави, і залишила найбільш помітний слід у народній пам'яті. У порівнянні із Новою (Покровською) Січчю, в часи існування якої „вольності козацькі... урізавалися“, „симпатії тіснимої і невдоволеної запорозької общини могли бути спрямовані виключно до Старої Січі“ [6; 310].

Оглядаючи село Капулівку, яке постало на місці колишньої Січі, Л.В.Падалка як уродженець Полтавщини не оминув увагою той факт, що „капулівські хати в архітектурному відношенні і оздобленні не відрізняються

від тих хат, які звичайно трапляються на Полтавщині, звідки переважно і переселилися у Капулівку предки сучасних жителів цього села“[6; 311]. Це спостереження використане в даному контексті як ще один доказ власне автохтонної теорії походження запорозької громади, яка несла на Дніпровський низ слов'янські навички суспільного буття і господарювання.

Співробітництво Л.В.Падалки з часописом „ Киевская старина” тривало трохи більше десяти років, проте воно припадало на період плідної праці у ньому професора В.Б.Антоновича. На знак вдячності Л.Падалка присвятив вчителю один із своїх історико - статистичних оглядів [5]. Праці Л.В.Падалки написані з аналізом польських літописів, залученням архівних матеріалів литовського і польського походження, українських архівних зібрань, недивлячись не невеликий загальний обсяг публікацій, складають окремих доробок в українській історіографії, особливо в козакознавстві. Полтавський історик, незважаючи на те, що не належав до академічної науки, справедливо може вважатися вихованцем київської історичної школи, дослідником, який сприйняв її кращі ідейні та методологічні засади.

Бібліографічні посилання:

1. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини // Передмова І.І.Глизя. – К.: Україна, 2004. – 301 с.
2. Падалка Л.В. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – Т.9.– №8. – С.58—608; Т.10. – № 9. – С.27-52.
3. Падалка Л.В. Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь? // Киевская старина. – 1893. – Т.41. – № 5. – С.243-262.
4. Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская старина. – 1894. – Т.45. – №5. – С.258-276, №6. – С.437-461.
5. Падалка Л.В. Десятинщики Херсонской губернии (Историко-статистический очерк). Посвящается Владимиру Бонифатиевичу Антоновичу. – 1895. – Т.50. – №9. – С.324-345.
6. Падалка Л.В. Над Великим Лугом днепровским (Из путевых заметок) // Киевская старина. – 1897. – Т.57. – С.300-315.
7. Палієнко Марина „ Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Темпора, 2005.
8. Кіян О.І. Ідейно - політичні та методологічні позиції київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал – 2002.– №2.– С.159-173.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 557 с.